

Nina Edgren-Henrichson

Puutarhanviljely ja varhainen naisasialiike Suomessa

Alexandra Smirnofin Kasvitarha

Joka uudella uralla rupeaa tien raivaajaksi, hänellä täytyy olla luja luottamus tehtävänsä, hänen täytyy pontevasti työskennellä. Varsinkin vaaditaan tätä, jos tienraivaaja on nainen, jonka tavallisissakin oloissa on vaikea saada jalansijaa työ-aloilla, jotka jo aikoja sitten ovat olleet miehille avoinna.¹

Sitaatti luonnehtii Alexandra Smirnofia (1838–1913), Suomen ensimmäistä pomologia.² Se sisältyy arvioon Smirnofin vuonna 1892 ilmestyneestä ensimmäisestä julkaisusta *Några ord om trädfruktodlingen och dess framtida ordnande i Finland*.³ Arvio, jonka kirjoittaja oli nimimerkki A. D. (Alta Dahlgren), julkaistiin naisasialehdessä *Koti ja Yhteiskunta* vuonna 1892. Teksti on samaan aikaan Alexandra Smirnofin henkilökuva, jossa A. D. tuli esitelleeksi *Koti ja Yhteiskunta* -lehden tulevan avustajan. Vajaa vuosi arvion julkaisemisen jälkeen Alexandra Smirnofista tuli nimittäin lehden uuden puutarhaosaston, *Kasvitarhan*, toimittaja.

Tässä artikkelissa tarkoitukseni on pohtia, miksi *Koti ja Yhteiskunta* -lehden sisällytettiin

puutarhaosasto, joka muutaman vuoden jälkeen laajeni erilliseksi liitteeksi. Mikä merkitys Alexandra Smirnofilla oli puutarhaosaston luomisessa ja mikä merkitys osaston toimittamisella oli Alexandra Smirnofille? Erityisen kiinnostavaa on, että juuri naisasialehti rupesi julkaisemaan säännöllistä puutarhaosastoa. Puutarhaviljelyn edistäminen kuului 1800-luvun lopun Suomessa osana kansakunnan rakentamiseen monen vaikutusvaltaisen puolestapuhujan voimin,⁴ mutta voiko *Kasvitarhasta* päätellä jotakin puutarhanviljelyn merkityksestä aikaiselle naisasialiikelle Suomessa?

Materiaalina käytän ensisijaisesti *Kasvitarhan* artikkeleita ja tiedotuksia sekä *Koti ja Yhteiskunta* -lehden puutarha-aiheisia artikkeleita. *Kasvitarha* ilmestyi vuosina 1893–1911, ensin osastona *Koti ja Yhteiskunta* -lehdessä, vuosina 1896–1897 liitteenä omilla sivuillaan lehden lopussa, ja vuodesta 1898 erillisenä liitteenä, puolet pienemmässä koossa kuin päälehti ja omalla sivunumeroinnilla. Ilmestymistahti oli sama kuin *Koti ja Yhteiskunta* -lehden, eli kaksitoista numeroa vuodessa, joista yksi tai kaksi olivat kaksoisnumeroita.⁵

1. A. D., Aleksandra Smirnof. *Koti ja Yhteiskunta* 4/1892, 38.

2. Pomologi on pomologian asiantuntija eli erikoistunut oppiin hedelmien ja marjojen viljelyksestä.

3. Smirnof julkaisi oppaan omakustanteena, mutta seuraavana vuonna 1893 Kansanvalistusseura/Folkupplysningssällskapet julkaisi suomennoksen *Puuhedelmien viljelemisestä Suomessa sekä käytännöllisiä neuvoja wasta-alkawille* sekä alkuperäisteoksen uudestaan, tosin eri nimikkeellä *Om trädfruktodling i Finland jemte några praktiska råd för nybegynnare*.

4. Julia Donner, *Kasvitarhasta puutarhakotiin. Naiset kotipuutarhan tekijöinä Suomessa 1870–1930*. Helsingin yliopisto 2015, 70–76.

5. *Koti ja Yhteiskunta* ja *Kasvitarha* ovat saatavilla Kansalliskirjaston digitaalisissa kokoelmissa, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/>. Vuosikertaan 1899 saakka *Kasvitarha* on tallennettu myös liitteenä samoihin tiedostoihin KY:n kanssa. Vuodesta 1898 *Kasvitarha* löytyy digitoituna myös erillään ja vuodesta 1900 ainoastaan omina tiedostoina. Se on tallennettu pdf:nä numeroittain numeroon 12/1902 saakka, sen jälkeen kokonaisina vuosikertoina 1903–1911 lukuun ottamatta vuosikertaa 1910, jota ei löydy digitaalisena. Erillisinä liitteinä tallennetut löytyvät tavutuksella *Kasvitarha*, koska liitteen otsikko kirjoitettiin v:llä vuosina 1896–1901. Muutoin osaston/liitteen nimi kirjoitettiin v:llä. Tässä käytän ainoastaan *Kasvitarha*-versiota. Viitteissä kirjoitan KY/*Kasvitarha* vuosikerroille 1893–1897 ja *Kasvitarha* vuosikerroille 1898–1911.

Puutarha – naisille sopiva ala

Koti ja Yhteiskunta perustettiin Suomen ensimmäisen naisasiajärjestön, vuonna 1884 perustetun Suomen Naisyhdistyksen jäsenlehdeksi vuonna 1899. Lehden alullepanijana oli Aleksandra Gripenberg (1857–1913), joka myös toimi lehden päätoimittajana vuoteen 1911 eli sen lakkauttamiseen. Lehden perustamisaikaan Gripenberg toimi Suomen Naisyhdistyksen puheenjohtajana. Hän hoiti puheenjohtajuutta kuolemaansa saakka lukuun ottamatta vuosia 1904–1909, jolloin hän edisti naisasiaa muun muassa Suomalaisen puolueen naisjärjestön puheenjohtajana ja puolueen kansanedustajana ensimmäisessä yksikamarisessa eduskunnassa vuosina 1907–1909.⁶

Riitta Jallinoja toteaa tutkimuksessaan Suomen varhaisesta naisasialiikkeestä, että sen tavoitteena oli saavuttaa naisille vapaus koulutautua, hankkia omia tuloja ja toimia yhteiskunnallisesti. Tämä oli tärkeää etenkin naimattomille naisille, koska liikkeen kaksijakoisen naiskäsitteen mukaan perheellisten naisten ensisijainen tehtävä oli edelleen pitää huolta kodista ja perheestä. Maija Töyry on väitöskirjassaan tarkastellut, miten tämä ristiriita ilmentyi *Koti ja Yhteiskunta* -lehdessä, mutta palaan siihen myöhemmin.⁷ *Koti ja Yhteiskunta* -lehden ensimmäisessä numerossa päätoimittaja Gripenberg määrittelee lehden tarkoituksen, josta huokuu vankka usko sivistyksen voimaan vahvistaa naisen asemaa sekä perheessä että yhteiskunnassa:

Lehden tarkoituksena on seurata sitä kehitystyötä, joka meillä ja muualla tapahtuu naisen sivistyksen kohottamiseksi ja hänen asemansa selvittämiseksi kodissa ja yhteiskunnassa; voimansa mukaan käsitellä muita yhteiskunnallisia asioita siltä katsantokannalta ja siinä suunnassa, minkä nainen äitinä ja kansalaisena oikeana ja hyvänä pitää.⁸

Naisten saadessa tietoa yhteiskunnasta myös heidän yhteiskunnallinen asemansa vahvistuisi. Naisen aseman ja sen myötä perheen hyvinvoinnin oli vahvistettava niin ikään kodissa, ja siksi naisille piti jakaa tietoa myös käytännön asioista. Tämän takia Gripenberg lisää lehden ohjelma-julistuksessa, että lehti jakaa tietoa ja neuvoja ”terveyden hoidossa, ruuan valmistamisessa, ryytimaan hoidossa y.m.” Lehden päämäärän tavoittamiseksi – naisen aseman vahvistamiseksi sekä kotona että yhteiskunnassa – puutarhanviljelyä pidettiin alusta asti tärkeänä keinona.

Yksi tapa, jota lehti käytti kohentaakseen naisten tietoisuutta ja kannustaakseen heitä uusiin yhteiskunnallisiin aluevaltauksiin oli kirjoittaa naisista, jotka olivat kouluttautuneet tai jotka toimivat aloilla, joihin naisilla ei aiemmin ollut pääsyä. Kuten Riitta Jallinoja toteaa, yksi varhaisen naisasialiikkeen keino vaikuttaa naisten oikeuksiin ansiotyöhön ja koulutukseen oli nostaa esille eri ammattien edelläkävijöitä.⁹ Tästä esimerkkinä on nimimerkki A. D.:n aiemmin mainittu artikkeli Alexandra Smirnoffista, jossa A. D. nimenomaan nostaa esille Smirnoffin roolin tienraivaajana muille naisille.

Lehti nosti esille myös aloja, joita se katsoi naisille sopiviksi. Naisilla ei vielä 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa ollut pääsyä ammatilliseen puutarhatyöhön, eivätkä ensimmäiset naisille suunnatut puutarhakoulut johtaneet puutarhurin ammattiin, vaan suuntautuivat kotitalouden hoitoon. Naisille tarjottu puutarha oli siis ensisijaisesti kotipuutarha ja sen kasvimaa, marjapensaat, hedelmäpuut ja kukkapenkit. 1900-luvun alussa tämä hoivanäkökulma antoi naisille tien myös ammatilliseen puutarhatyöhön opettajina ja neuvojina talous- ja puutarhakoulujen, Martta-liikkeen ja siirtolapuutarhaliikkeen kautta.¹⁰ *Koti ja Yhteiskunta* -lehti esitti kuitenkin jo toisessa numerossaan vuonna 1889 retorisen

6. Riitta Jallinoja, *Suomalaisen naisasialiikkeen taistelukaudet. Naisasialiike naisten elämäntilanteen muutoksen ja yhteiskunnallis-aatteellisen murroksen heijastajana*. WSOY 1983, 104; Hedvig Rask, Alexandra Gripenberg (1857–1913). *Klassikkogalleria*. Helsingin yliopiston Kristiinainstituutti 2005–2008. <http://www.helsinki.fi/sukupuolentutkimus/klas-sikkogalleria/gripenberg/index.htm> (24.9.2019).

7. Jallinoja 1983, 67–69; Maija Töyry, *Varhaiset naistenlehdet ja naisten elämän ristiriidat. Neuvotteluja lukijasopimuksesta*. Helsingin yliopisto 2005.

8. KY 1/1889,1.

9. Jallinoja 1983, 59–60.

10. Donner 2015, 113–129, 141.

kysymyksen, olisiko puutarhanhoito ”Eräs naisille sopiva työ?” myös ansiomielessä:¹¹

Tähän asti me naiset olemme toimineet tällä alalla enimmäkseen huviksemme tai vaan kotitarpeiksi, emmekö voisi vastedes tehdä siitä varsinaista ansio-alaa tai ainakin hankkia sitä tietä itsellemme hyviä sivutuloja? Moni väittää kenties, että tämä työ on yleensä naiselle liika raskasta. Mutta puutarhatyö ei liene raskaampaa kuin usiammat naisten töistä maalla, n. k. esim. kirnuaminen, juustonteko, pesu ja silitys, isot, monipäiväiset leipomiset, elonleikkuu ja niittotyöt y. m.¹²

Artikkeli on nimetön, mutta luultavasti lehden päätoimittajan Aleksandra Gripenbergin kirjoittama, tai ainakin hänen näkemystensä mukainen. Aiheen tärkeyttä osoittaa se, että usean sivun pituinen teksti on numeron avausartikkeli. Siinä käsitellään naisten puutarhataitojen hyödyllisyyttä sekä perheen että naisten itsensä kannalta. Esimerkkinä artikkelissa kerrotaan tanskalaisista naisista, jotka viljelevät omia puutarhojaan ja ansaitsevat sillä elantonsa. Artikkelissa todetaan, että naiset voisivat hyvin Suomessakin toimia ammatillisesti puutarha-alalla: perheenemännät voisivat saada lisätuloja perheelle myymällä puutarhatuotteita, naimattomat naiset voisivat puolestaan saada siitä ammatin, jolla pystyisivät elättämään itsensä. Puutarhatyö saattoi siis vapauttaa naimattomia naisia elämään itsenäisesti olematta omaistensa elätettävinä tai pakotamatta heitä naimisiin: ”Kun leipähuolet eivät vaivaa naista, ei hän ole ylen nopsa menemään elättäjän tarpeessa, ilman rakkautta naimisiin.”¹³ Vakuuttaakseen epäilijät, joiden mielestä nainen ei selviytynyt fyysisesti raskaasta työstä, kirjoittaja luettelee maatalouden naisille kuuluneita tehtäviä, jotka vaativat fyysistä voimaa, mutta joiden sopivuutta naisille ei kyseenalaistettu.

Artikkelinkirjoittaja jopa ehdottaa, että naiset ryhtyisivät jalostamaan puutarhatuotteita

teollisesti, hyödyntääkseen puutarhan antimia hilloina, mehuina, hyytelöinä, säilykkeinä sekä kuivattuina hedelminä ja marjoina:

Tässä on meillä siis sellainen pieni teollisuudenhaara, joka ei vaadi isoja, kalliita koneita, tarpeen on vaan, että käytämme järkevästi omia voimiamme. Siksi tämä ala onkin ihan omiansa naisille, joilla tavallisesti ei ole suuria pääomia liikkeensä pohjaksi panna.¹⁴

Sen lisäksi, että puutarhanhoito antaisi naisille ansaintamahdollisuuden, kirjoittajalla on myös kansantaloudellinen argumentti. Vaikka puutarhatuotteiden kulutus ei Suomessa hänen mukaansa ollut suurta, kotimainen tuotanto ei kuitenkaan vastannut kysyntää, ja siksi ”tuottavat herkkukauppiaamme joka vuosi niitä kosolti ulkomailta.”¹⁵

Lehti otti myös muissa yhteyksissä puheeksi naisten mahdollisuudet toimia ammatillisesti puutarha-alalla. Esimerkiksi kun Suomeen suunniteltiin korkeampaa puutarhanhoidon opetusta, lehti painotti, että koulutus tulisi avata myös naisille.¹⁶ Nämä artikkelit kuuluvat niihin, joilla *Koti ja Yhteiskunta* -lehti osallistui laajempaan naisten oikeuksia koskeneeseen keskusteluun tarjoamalla puutarha-alaa yhtenä kanavana parantaa naisten asemaa. Vastaavaa keskustelua puutarhalasta naisille sopivana käytiin Suomen lisäksi esimerkiksi Ruotsissa ja Isossa-Britanniassa.¹⁷

Puutarhatiedon tarve – Alexandra Smirnoff Kasvitarhan toimittajaksi

Koti ja Yhteiskunta pyrki omalta osaltaan muuttamaan puutarhanhoitoon kohdistuneita ennakkoluuloja ja paikkaamaan puutteellisia puutarhanhoidon taitoja kirjoittamalla sekä puutarha-alalla toimivista naisista että antamaan käytännön neuvoja. Alkuvuosina neuvot julkaistiin ”Puutarha”-otsikon alla, mutta vuonna 1893 puutarhaneuvoille ja muille käytännön puutarhatiedolle perustettiin oma osasto: *Kasvitarha*. Se julkais-

11. Eräs naisille sopiva työ. *KY* 2/1889, 17–22.

12. Eräs naisille sopiva työ. *KY* 2/1889, 18.

13. Eräs naisille sopiva työ. *KY* 2/1889, 17.

14. Eräs naisille sopiva työ. *KY* 2/1889, 21.

15. Eräs naisille sopiva työ. *KY* 2/1889, 21.

16. Mille aloille? *KY* 12/1897, 135–136.

17. Donner 2015, 103–110; Catherine Horwood, *Gardening Women. Their stories from 1600 to the Present*. Virago 2010, 274–282.

tiin ensimmäisen kerran numerossa 4/1893, ja seuraavassa numerossa toimitus perusteli asiaa:

Suurena esteenä asian [kasvitarhanhoidon] menestymiselle on arvatenkin se seikka, että ihmiset luulevat kasvitarhanhoidon oppimista vaikeammaksi kuin se todella onkaan, sekä yleinen luulo, että kasvitarhatyö ei ”kannata”.

Jos mieli[i] poistaa näitä epäluuloja, tulee ennen kaikkea pitää huolta siitä, että kasvitarhanhoitoa koskevia tietoja levitetään maamme kaikkiin kansankerroksiin. Etenkin olisi tärkeätä valmistaa naisille tilaisuutta lähemmin tutustumaan tähän heille niin sopivaan työalaan, joka, jos se tulisi enemmän kuin tähän asti kehitetyksi, tuottaisi sekä kodeille että koko kansallemme suurta aineellista hyötyä.¹⁸

Toimitus toivoi, että tieto puutarhanhoidon hyödyistä ja käytännön osaaminen leviäisi koko kansan keskuuteen, etenkin naisten pariin. Tässäkin toistuu yleinen käsitys, että puutarhanhoitoa vastaan oli ennakkoluuloja, ja ettei puutarhanviljelyä juurikaan harrastettu kansan keskuudessa. Edesauttaakseen tiedon leviämistä lehti ryhtyi siis julkaisemaan ”neuvoja yksinkertaisten kasvitarhakasvien, hedelmäpuitten ja marjapensaitten viljelemisessä sekä niiden tuotteiden käyttämisessä ja talven varaksi säilyttämisessä”.¹⁹ Tämä oli erityisen tärkeää siitäkin syystä, että yhtään suomenkielistä puutarhalehteä ei vielä tuolloin ilmestynyt, mikä myös todetaan ohjelmajulistuksessa.

Kasvitarha-osaston myötä *Koti ja Yhteiskunta* sai myös kaksi uutta avustajaa. Esitellessään uutta osastoa toimitus ilmoitti lukijoille, että ”[a]puansa ovat tälle osastolle luvanneet neiti Aleksandra Smirnoff ja rovastin rouva Nora Pöyhönen

Haapavedeltä y. m.” Kaikesta päätellen Alexandra Smirnoff oli käytännössä osaston ja myöhemmin liitteen toimittaja seuraavan 15 vuoden ajan. Nora Pöyhösen (1849–1938) signeeraamat artikkelit *Kasvitarhassa* ovat kahta lukuun ottamatta kertomuksia Haapaveden puutarha- ja talouskoulun toiminnasta. Pöyhösen oli urauurtava puutarhapedagogi, joka perusti vuonna 1893 Suomen ensimmäisen puutarha- ja talouskoulun nuorille naisille Haapavedelle. Koulun tarkoituksena oli opettaa naisille puutarhaviljelyä, jota he esimerkiksi ja omien kotipuutarhojensa kautta voisivat levittää eteenpäin.²⁰

Alexandra Smirnoff oli 55-vuotias, kun hänestä tuli *Kasvitarhan* toimittaja. Tuolloin hänellä oli pitkä kokemus käytännön puutarhatyöstä, laaja puutarhaosaaminen, ja lisäksi hän oli erikoistunut pomologiaan. Vaikuttaa kuitenkin siltä, että hänen päätyemisensä puutarha-alalle ja pomologiksi oli useiden sattumien summa, eikä niinkään määrätietoinen valinta.

Kuva Smirnoffista ja hänen elämästään on vajaa, vaikkakin hänen elämänsä suurimmat käännekohtat ovat tiedossa. Hänestä on kirjoitettu useita lyhyitä artikkeleita, mutta ei kokonaista biografiaa. Periaatteessa kaikissa artikkeleissa on samat perustiedot, jotka juontuvat alussa siteeraamastani A. D.:n eli Alta Dahlgrenin kirjoituksesta vuodelta 1892 lisättynä joillakin yksityiskohdilla. Dahlgren oli ehkä saanut tietonsa suoraan Smirnoffilta itseltään, koska molemmat kuuluivat 1880-luvulta lähtien Zacharias Topeliuksen perhettä ympäröineeseen verkostoon.²¹

Alexandra Smirnoff syntyi vaasalaiseen kauppiasperheeseen vuonna 1838. Alta Dahlgren kertoo artikkelissaan, että Smirnoff kiinnostui puutarhatyöstä jo lapsena äitinsä puutarhahar-

18. Lukijoillemme. *KY/Kasvitarha* 5/1893, 63.

19. Lukijoillemme. *KY/Kasvitarha* 5/1893, 63. Talousneuvot eivät kuitenkaan käytännössä sisältyneet *Kasvitarhaan* vaan lehden toiseen osastoon/liitteeseen Talouden alalta. Talouden alalta -osasto oli sisältynyt *KY*-lehteen jo ennen *Kasvitarhaa* ja sitä oli vuodesta 1892 toimittanut Anna Olsoni (1864–1943). Hän oli Suomen Naisyhdistyksen stipendillä koulutautunut talousopettajaksi Ruotsissa ja Isossa-Britanniassa, ja vuodesta 1891 hän johti Suomen Naisyhdistyksen perustamaa kaksikielistä Helsingin kasvatusopillista keittokoulua. Tilausilmoitus. *KY* 12/1891, 144; Leena Löylytyntinen & Anna Olsoni-Qvist. *Kansallisbiografia*. <http://biografiasampo.fi/henkilo/p4874> (25.8.2019). Talouden alalta muutettiin liitteeksi samaan aikaan *Kasvitarhan* kanssa. Vuonna 1895 *KY* perusti lisäksi käsityöliitteen *Käsitöitä*, joka toisista liitteistä poiketen oli maksullinen mutta tilattavissa ainoastaan yhdessä *KY*:n kanssa. Tilausilmoitus. *KY* 12/1894, 155.

20. Leena Iisakkila, Haapaveden kasvitarha- ja keittokoulu ja ruustinnan puutarhat. *Hortus Fennicus, Suomen puutarhataide*. Viherympäristöliitto ry & Puutarhataiteen seura ry 2001, 152–155.

21. Nina Edgren-Henrichson, Pomologen Alexandra Smirnoff – en sann pionjär. *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* 2016, 15. <http://www.gardenhistoryforum.org/wp-content/uploads/2013/04/Bullen-161020-la%CC%8Agupplo%CC%88st.pdf> (31.8.2019).

rastuksen myötä. Hän olisi halunnut veljiensä lailla opiskella, muttei tyttönä saanut sitä tehdä.²² Smirnoffilla oli siis tämän mukaan jo lapsuudesta kiinnostus tulevaan ammattiinsa, johon arvaamattomat tapahtumat ja sattumat johtivat. Ensimmäinen suuri käännekohta Smirnoffin elämässä oli Vaasan palo vuonna 1852. Perheen koti tuhoutui palossa, minkä seurauksena Smirnoffin äiti kuoli ja perhe hajosi. Alexandra muutti tällöin kreivitär Helena Stewen-Steinheilin luo Saarelan kartanoon Viipurin pohjoispuolelle. Ilmeisesti tämä tapahtui aikaisintaan vuonna 1854, koska muuton järjesti Helena Stewen-Steinheilin tytär Natalia von Rechenberg, jonka puoliso Alexander von Rechenberg oli Vaasan läänin kuvernööri vuosina 1854–1858.²³

Saarelassa Smirnoff asui lähes 20 vuotta. Dahlgrenin mukaan hän oli kuin lapsena talossa, kun taas Ole Gripenberg, jonka äiti oli Smirnoffin ystävä ja joka itse oli tavannut Smirnoffin lapsena, kertoo hänen olleen eräänlaisena seuraneitinä kreivittärelle. Smirnoff työskenteli kartanon laajassa puutarhassa, kasvihuoneissa ja tallissa – kaikki paikkoja, joissa myös kreivitär itse viihtyi. Dahlgrenin ja muiden kirjoittajien mukaan kreivitär toivoi, että Smirnoff olisi lähtenyt Ruotsiin puutarhaoppiin, jotta hän olisi voinut kreivittären kuoltua palata Saarelaan hoitamaan puutarhaa. Ajatus, että nainen vastaisi suuren kartanon puutarhasta, oli tähän aikaan radikaali, eivätkä lähteet kerro miten tämä ajatus syntyi. Helena Stewen-Steinheil oli kuitenkin itse hallinnoinut lähes 1200 hehtaarin kokoista Saarelaa leskenä kolmenkymmenen vuoden ajan, joten oletettavasti hän ei pitänyt Alexandra Smirnoffin sukupuolta minkäänlaisena esteenä.²⁴

Kreivitär kuoli vuonna 1872 ja seuraavana vuonna tuolloin 34-vuotias Smirnoff lähti Ruotsiin opiskelemaan puutarhanhoitoa kreivi Gustaf

Trolle-Bonden tiluksille Södermanlandiin. Tätä voi pitää Smirnoffin elämän toisena suurena käännekohtana, koska Södermanlandissa hän tutustui Ruotsin ensimmäiseen pomologiin Olof Enerothiin (1825–1881) ja ryhtyi tämän oppilaaksi ja avustajaksi. Smirnoff osasi venäjää ja pystyi siten auttamaan Enerothia tunnistamaan venäläisiä hedelmäjaljikkeita, joita Pietarin kasvitieteellisen puutarhan johtaja Eduard Regel oli kuvaillut.²⁵

Oltuaan Ruotsissa kolme vuotta Smirnoff palasi Suomeen vuonna 1876, ei kuitenkaan Saarelaan. Mukanaan hänellä oli kysyttyjä tuliaisia: tietoa ja osaamista hedelmäviljelyksestä eli pomologiasta. Huomionarvoista on, että hän saattoi nyt kutsua itseään pomologiksi, vaikka oppiaika Enerothin luona ei johtanutkaan muodolliseen tutkintoon. Puutarhurin ammatti oli miehinen ala eikä naisilla ollut siihen pääsyä useaan vuosikymmeneen. Sama koski vielä suuremmassa määrässä erikoistumisaloja kuten pomologiaa.²⁶

Pomologisen tiedon ja taidon lisäksi Smirnoff omaksui Enerothilta myös kiinnostuksen kansansivistysaatteeseen. Eneroth oli nimittäin myös koulutuspoliittinen vaikuttaja, jonka ajatuksia kuunneltiin muun muassa kansakoululaitoksen perustamisessa Ruotsissa 1840-luvulla. Yksi hänen keskeisistä ajatuksistaan oli, että lapsille olisi opetettava puutarha- ja hedelmänviljelystä kansakouluissa osin taloudellisen hyödyn takia, mutta ennen kaikkea siksi, koska Eneroth piti puutarhan- ja etenkin hedelmänviljelyä korkeatasoisen kulttuurin perustana. Jos sitä opetettaisiin lapsille, voitaisiin sen kautta sivistää kansa.²⁷ Tätä ajatusta noudattaen myös Smirnoff halusi opettaa hedelmänviljelyä kansakouluissa palatuaan Suomeen, mutta hän ei saanut ajatuksilleen vastakaikua. Sen sijaan hänen tiedoilleen oli kysyntää puutarhanhoidosta innostuneiden kar-

22. A. D. 1892, 38.

23. Ole Gripenberg, Finlands första pomolog Alexandra Smirnoff. *Trädgårdsnytt* 23–24/1973; Lista över landshövdingar i Finland https://sv.wikipedia.org/wiki/Lista_%C3%B6ver_Landsh%C3%B6vdingar_i_Finland#Vasa_1%C3%A4n_1775-1997 (25.8.2019).

24. A. D. 1892, 38; Gripenberg 1973; Ossian Lundén, Alexandra Smirnoff. *Fruktträdgården III. Uppsatser utgivna av Nylands Fruktodlarförening* 1935, 39–40; Otto-J. Meurman, *Viipurin pitäjän historia III, Kartanot*. 2. korj. painos. Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjäseura ry & Viipurin pitäjäsäätiö 1985, 378.

25. Olof Eneroth, *Bihang till svensk pomona*. P. A. Norstedt & sönder 1880, 83.

26. Eeva Ruoff, Smirnoff, Alexandra. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Graphica 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997-. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:skb-004698> (5.9.2019).

27. Joachim Schnitter, *Anguis in Herba. Gartenpädagogik und Weltveredlung im Lebenswerk des schwedischen Agitators Olof Eneroth*. Disserta Verlag 2011, 233; Åsa Klintborg Ahlklö, *Åkerns blomma. Trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne*. Sveriges lantbruksuniversitet. Alnarp 2012, 87.

■ Kuva 1. Pomologi Alexandra Smirnoff ”koepuutarhassaan” Zacharias Topeliuksen kotipuutarhassa Sipoossa, 1880–1890-luku. Kuva: Svenska litteratursällskapet i Finland.

tanonomistajien ja sivistyneistön keskuudessa. Smirnoff toimi 1890-luvun alkuun saakka heidän puutarhaneuvojanaan ja kartoitti samalla hedelmäpuita ja -lajeja Suomessa.²⁸

Zacharias Topelius kuului niihin, jotka pyysivät Alexandra Smirnoffia suunnittelemaan puutarhansa. Muutettuaan Sipoon Björkuddeniin vuonna 1879 Topelius antoi Smirnoffille vapaat kädet perustaa sinne hedelmäpuutarha, ja hän jopa kehotti Smirnoffia valitsemaan lajikkeita, joita ei ollut kokeiltu Suomessa aikaisemmin. Smirnoff siis sai Björkuddenista oman koepuutarhan ja lähteiden mukaan hän ajoittain myös asui siellä.²⁹

Björkuddenissa työskenteli ja asui 1880-luvulla myös Aleksandra Gripenberg, joka toimi tuolloin Topeliuksen puhtaaksikirjoittajana.³⁰ Gripenberg ja Smirnoff olivat siis varmasti tunteneet toisensa jo pitkään ennen kuin Suomen Naisyhdistys ja Gripenberg pyysivät Smirnoffia *Kasvitarhan* toimittajaksi. Arvattavasti Smirnoffin vuonna 1892 julkaisema vihko hedelmäviljelyksestä toimi näyttönä sille, että hän oli paitsi käytännön osaaja, myös pätevä puutarhakirjoittaja.

Puutarhaneuvoja naisille

Ensimmäinen *Kasvitarha* sisälsi neljä artikkelia: ”Kyökkikasvitarhan perustaminen ja hoito”, ”Sananen lantusta”, ”Hyötymansikan viljelystä” ja ”Siementen osto pienempää kasvitarhaa varten”.³¹ Kumpikaan toimittajista ei vielä esiintynyt kirjoittajana omalla nimellään. Kaksi ensimmäistä artikkelia olivat nimettömiä, mansikka-artikkelin oli kirjoittanut nimimerkki O. L.-n., eli kauppuutarhuri ja puutarhakirjoittaja Ossian Lundén. Siemenartikkelin allekirjoitti nimimerkki T. T., luultavasti toimittaja ja kirjailija Toini Topelius, Zacharias Topeliuksen tytär. Ainakin toinen nimettömistä artikkeleista, keittiöpuutarhaa käsittelevä, oli Alexandra Smirnoffin käsialaa, koska se jatkui pari numeroa myöhemmin signeerauksella A. S.-ff.³² Tämä oli Alexandra Smirnoffin nimimerkki, joka esiintyy tässä ensimmäistä kertaa ja sen jälkeen yhden tai useamman artikkelin alla melkein jokaisessa numerossa. Myös muiden kirjoittajien artikkeleita sisältyi jokaiseen numeroon, mutta nimimerkit vaihtelevat, minkä lisäksi *Kasvitarhassa* julkaistiin runsaasti signeeraamatonta materiaalia. Kuten aiemmin totesin, koskevat Nora Pöyhösen artikkelit lähes poikkeuksetta hänen johtamaansa puutarha- ja keittokoulua.

Taulukosta 1 ilmenee että Alexandra Smirnoff kirjoitti *Kasvitarhaan* 20 signeerattua artikkelia vuosittain. Nimettömiä artikkeleita oli parikymmentä joka vuosi. Vuonna 1898 *Kasvitarhasta* tuli

28. A. D. 1892.

29. A. Smirnoff, Puuhedelmien viljelemisestä Suomessa sekä käytännöllisiä neuvja vasta-alkawille. Kansanvalistusseuran toimituksia LXXXIII 1893; A. D. 1892; Gripenberg 1973.

30. Hedvig Rask, Gripenberg, Alexandra. *Biografiskt lexikon för Finland 2. Ryska tiden*. Svenska litteratursällskapet i Finland 2009. URN:NBN:fi:sls-4970-1416928957576 (29.10.2018).

31. KY/*Kasvitarha* 4/1893, 48–51.

32. KY/*Kasvitarha* 6–7/1893, 86–88.

Taulukko 1.**Kasvitarha numeroina vuosina 1893–1908. Sivujen ja artikkeleiden lukumäärä sekä A. S–ff.:n (Alexandra Smirnoffin) ja nimettömien artikkelien lukumäärä vuosittain.**

Kasvitarha	1893*	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	Yhteensä
Vuosittaisia numeroita (joista kaksoisnumeroita)	9 (1)	12 (1)	12 (2)	12 (2)	12 (2)	12 (2)	12 (2)	12 (2)	12 (1)	12 (2)	12 (1)	12 (1)	12 (1)	12 (1)	12 (1)	12 (1)	
Sivujen lukumäärä**				37	38	80	88	92	96	96	88	92	92	92	92	94	
Artikkeleita yhteensä, lukumäärä	49	36	40	51	45	55	57	62	82	65	78	68	59	59	48	44	898
A. S–ff.:n kirjoittamia artikkeleita, lukumäärä	17	6	21	25	19	29	20	25	41	31	25	22	34	35	27	19	396
Nimettömiä artikkeleita, lukumäärä	23	28	17	20	20	21	19	20	19	16	27	29	20	18	21	15	333
"Pieniä tietoja" ja vastaavien otsikoiden alle kerätyt lyhyet jutut on laskettu aiheittain erillisiksi artikkeleiksi. Kasvitarhassa julkaistiin joskus myös kuulutuksia ja ilmoituksia, jotka tässä käytännön syistä lasketaan artikkeleiksi. Pidempien artikkelien osat, jotka julkaistiin eri numerossa, lasketaan tässä numerokohtaisesti eri artikkeleiksi.																	
* Ensimmäinen Kasvitarha julkaistiin Koti ja Yhteiskunta -lehden numerossa 4/1893.																	
** Vuosien 1893–1895 sivujen lukumäärä ei ole verrannollinen muihin vuosikertoihin, koska Kasvitarha oli osasto Koti ja Yhteiskunta -lehden sisällä; vuosina 1896–1897 Kasvitarha julkaistiin omilla sivuilla emolehden lopussa. Vuodesta 1898 Kasvitarha oli kooltaan puolet pienempi kuin emolehti ja sillä oli oma sivunumerointi.																	

erillinen liite, minkä jälkeen siinä oli vuosittain 80–96 sivua.

Mitä tietoa puutarhaviljelystä tarjottiin naisille lehdessä? Tietetyt sisällöt toistuivat, säännöllisimmin "muistolistat" kunkin kuukauden puutarhatöistä vuoden kaikkina kuukausina. Vastaavia listoja oli julkaistu jo emolehdessä huhti–heinäkuussa vuonna 1890, jolloin ne olivat melkein suoria käännöksiä edellisen vuoden ruotsalaisesta *Tidning för trädgårdsodlare* -lehden vastaavista listoista, mitä ei ajan tavan mukaan kuitenkaan mainita.³³ *Kasvitarhassa* muistilistat olivat vakiosisältöä vuoden 1894 alusta, usein A. S–ff.:n allekirjoittamina, mutta yhtä usein nimettöminä. Vuoden 1895 *Koti ja Yhteiskunta* -vuosikerran sisällysluettelosta kuitenkin ilmenee, että ainakin sinä vuonna muistilistat olivat kaikki Smirnoffin kirjoittamia, vaikka useimmat julkaistiin nimettöminä itse lehdessä. Vertailu eri vuosien muistilistojen välillä osoittaa, että Smirnoff toisti harvoin samaa tekstiä suoraan, vaan toimitti ja muokkasi niitä vuodesta toiseen.

Toinen melkein vuosittain toistuva sisältö oli uusille tilaajille tarkoitettu opas keittiökasvien

viljelyyn. Se oli 4–8 sivua pitkä ohje, jossa vastaalkajat saivat neuvoja esimerkiksi papujen, tillin, persiljan, kurkun, eri kaalilajikkeiden, sipulin, porkkanan, salaatin ja pinaatin viljelemiseen. Vuodesta 1898 se sisältyi joka vuosi hieman eri pituisena ja eri otsikoiden alle; myös kasvit, joista neuvoja annettiin, vaihtelivat.³⁴ Smirnoff muunteli siis myös tätä artikkelia joka vuosi, vaikka se nimenomaan oli tarkoitettu uusille lukijoille ja olisi siksi ehkä voinut toistua samanlaisena.

Jotta usean sadan sivun materiaalista saisi jokseenkin edustavan läpileikkauksen aiheista, joista Smirnoff kirjoitti, valitsin lähempään tarkasteluun neljä vuosikertaa viiden vuoden välein. Aloitin vuodesta 1893, joka oli *Kasvitarha*-osaston ensimmäinen vuosi, ja kävin läpi myös vuodet 1898, 1903 ja 1908. Vuosikerta 1908 oli viimeinen, jota Smirnoff virallisesti toimitti. Suurin osa Smirnoffin kirjoittamista artikkeleista käsitteli hyötykasveja, niiden viljelemistä ja hoitoa. Vuonna 1893 hän kirjoitti esimerkiksi lehtipersiljasta, tillistä, porkkanasta, punajuuresta ja pavuista. Vuonna 1898 hän kirjoitti "Taimilavojen laatimisesta ja hoidosta", "Huomattavaa hedelmänvilje-

33. Muistolista puutarhanhoitajalle: Huhtikuu; Toukokuu; Kesäkuu; Heinäkuu. *Koti ja yhteiskunta* 4/1890, 50; 5/1890, 61; 6–7/1890, 86; E.L. (Erik Lindgren), Minneslista för trädgårdsodlare. April; Maj; Juni; Juli. *Tidning för trädgårdsodlare* 4/1889, 30; 5/1889, 37–38; 6/1889, 47; 7/1889, 55.

34. Kts. esim. *Kasvitarha* 4/1900, 27–30; 4/1904, 23–28.

lijöille”, ”Sananen mansikkainviljelyksestä”, ”Millä tavalla saamme suuria mansikoita?” ja ”Mitenkä raparperi on korjattava”. Vuonna 1903 hänen kirjoittamiinsa artikkeleihin sisältyivät ”Taimilavassa kasvatettavia perunalajeja”, ”Tomaattien kasvattaminen kivikummulla” ja jälleen ”Rabarberi”, ja vuonna 1908 esimerkiksi ”Kyssäkaali”³⁵

Siihen nähden, että *Kasvitarhan* tarkoituksena oli levittää tietoa nimenomaan perheelle hyödyllisestä puutarhanviljelyksestä, Alexandra Smirnoff maalasi leveällä pensselillä. Hän kirjoitti esimerkiksi puistopuista, koristepensaista, huonekasveista ja myös eksoottisista kasveista. Esimerkkejä näistä ovat artikkelit eurooppalaisesta ja siperialaisesta lehtikuusesta, okakuusesta (*Picea pungens. Engelm.*) sekä artikkelit otsikoilla ”Alati viheriövät pensas-aidat”, ”Ruusurunkojen kasvattamisesta”, ”Muutama sana kameliasta (*Camelia japonica L.*)” ja ”Taatelipalmun kasvattaminen siemenestä”³⁶

Käännättämällä artikkeleita ulkomaisista puutarhalehdistä Smirnoff levitti suoraan vaikutteita ja puutarhamuoteja Suomeen ulkomailta. Ulkomaisia lehtiä, joista hän mainitsee lainaneensa artikkeleita ovat ”tanskalaisesta lehdestä” ja *Tidning för trädgårdsodlare* vuonna 1893, ”ote eräästä Olof Enerothin kirjoituksesta” ja *Illustrierte Gartenzeitung* vuonna 1898, sekä *Le Jardin, Pomologische Monatshefte, Trädgårdsföreningens tidskrift* ja *Illustrierte Gartenzeitung* vuonna 1903. Tämän lisäksi Smirnoff siteeraa usein ulkomaisia lähteitä omissa kirjoituksissaan nimellä mainiten, mutta arvattavasti myös mainitsematta.³⁷

Kasvitarha.

Koti ja Yhteiskunta N:o 1 1898.

Tammikuun muistolistia.

Pohjolassa ovat tässä kuussa kaikki ulkokasvit levossa, ja on siis pääasiallisesti pidettävä huoli siitä, että aremmat kasvit ovat hyvässä suojassa. Jos lunta on runsaasti ja kasvit ovat kokonaan sen peitossa, niin ne eivät parempaa suojaa tarvitse, mutta jos lumipeite on ohut tai tuuli on sen lennättänyt pois, niin on kasveille valmistettava muuta suojaa. Peitteeksi on paras käyttää kuusen hakoja, joita on helppo hankkia. Kun tahdotaan suojata mansikoita ja muita yrtintapaisia kasveja, on paras asettaa peitto lumen päälle heti kun lunta on satanut tarpeeksi. Tällä tavalla, näet, säilyy peitteen alla oleva lumi, vaikka ilma kävisikin leudommaksi. Kun maan paljaana ollessa tulee halla ja kova pakkanen, niin peitettäköön penkereet, joissa kasvaa sipulikasveja, mutta jos lunta on satanut kylläksi ennen kuin routa tunkeutuu aivan syvälle maahan, niin penkereitä ei tarvitse peittää. Ruusut ja muut aremmat pensaat peitetään. Tätä tarkoitusta varten pistetään maahan tai lumeen kohtalaisen paksuja salavakepejä, joiden päät sidotaan yhteen; näiden väliin pujotellaan kuusenhakoja, niin että ne ikäänkuin viittana ympäröivät koko pensaan. — Jos keväällä aikoo tehdä taimilavoja, niin on paikka, johon ne tehdään, metrin laajalta ympäriinsä suojattava, niin ettei siihen synny mitään routaa. Tähän tarkoitukseen on parasta käyttää kuivia lehtiä, oikia, kuivaa mutaa, kuusenhakoja y. m., mutta niin paksulta, ettei kovinkaan pakkaneen voi tunkeutua siitä läpi. — Edellisenä syksynä kootut siemenet puhdistetaan sekä varustetaan nimellä, jossa myös mainitaan, minä vuonna siemenet on korjattu, sekä muita muistutuksia. Puuttavat siemenet ostetaan heti, kun hintaluettelot ovat ilmestyneet. Sitä ei pitäisi jättää siksi, kunnes siemenet kyltetään, sillä usein on tapahtunut, ettei kaikkia toivomiansa siemeniä voi saada, koska useat siemenlajit voivat loppua kesken. — Valmistetaan työaseita, kuten taimilavan ikkunoita, laatikoita, lapiota, seipäitä, puuosottimia, haravoita y. m. s. Pidetään tarkkaa huolta daaloista ja muista juurikasveista sekä sisällä säilytettävistä sipulikasveista, etteivät ne homehtuisi, mätänisi, kuivuisi eivätkä mitenkään vahingoittuisi. — Verempisarot, neilikat ja muut ruukkukasvit, joista lehdet eivät varise, pidetään viileässä ja niin valoisassa paikassa kuin mahdollista. Kaikki mädät ja kuivat lehdet nykkitään pois ja kasvit pidetään aivan puhtaina. Kasveja täytyy kastella varovasti ja niin vähän kuin mahdollista, ei kuitenkaan niin, että ne kärsivät kuivuutta. Ne kukkasipulit, joita aikoo hyötää (drifva) ja jotka sitä varten syksyllä on

■ Kuva 2. Vuodesta 1898 Alexandra Smirnoffin toimittamaa *Kasvitarhaa* julkaistiin erillisenä liitteenä *Koti ja Yhteiskunta* -lehden tilaajille. Kuva: Kansalliskirjasto, Digitaaliset aineistot.

Alexandra Smirnoffin oma jälki *Kasvitarhassa*

On selvää, että ulkomaiset puutarhalehdet inspiroivat Smirnoffia myös *Kasvitarhan* muotoa luodessa. Kuukausittaisia muistilistoja löytyi ainakin ruotsalaisesta *Tidning för Trädgårdsodlare* -leh-

35. *Kasvitarha* 6-7/1893, 91; 8/1893, 104; 10/1893, 131; 2/1898, 12-16; 3/1898, 17-18; 5-6/1898, 33-34; 5-6/1898, 40-42; 7-8/1898, 55; 1/1903, 7-8; 5/1903, 35-36; 7-8/1903, 56; 1/1908, 4-5.

36. *Kasvitarha* 3/1908, 19-22; 6/1908, 42-45; 12/1903, 85-87; 3/1903, 23-24; 2/1908, 12-15; 2/1903, 14-15.

37. *KY/Kasvitarha* 11/1893, 145-146; 11/1893, 147; *Kasvitarha* 9/1898, 59-64; 12/1898, 76-77; 10/1903, 70-71; 11/1903, 77-78.

destä, johon niitä kirjoitti päätoimittaja Erik Lindgren (1828–1911), joka oli Ruotsin maatalousakatemian Lantbruksakademienin puutarhaosaston koekentän esimies Tukholmassa.³⁸ Smirnoff myös lainasi Lindgrenin listoja. Yhtäläisyyksiä on monia, esimerkiksi Smirnoffin ”Muistolista tammikuulle” vuonna 1895 ja Lindgrenin ”Minneslista för trädgårdsodlare. Januari” vuonna 1873.³⁹ Muistilistoista tuli enemmän tai vähemmän vakituinen sisältö myös muihin Suomessa ilmestyneisiin puutarhalehtiin. Esimerkiksi *Trädgårdsvännan*, joka ilmestyi vuosina 1893–1895 (koenumero ilmestyi jo vuonna 1892), julkaisi muistilistoja joka kuukaudelle ensimmäisenä vuonna ja kahtena muuna ilmestymisvuonna muutaman kerran. Vuonna 1898 perustettu *Puutarha* julkaisi niitä kuukauden tehtävinä joka tai miltei joka numerossa alusta asti aina vuoden 1907 toukokuun numeroon asti.⁴⁰

Tidning för trädgårdsodlare oli ilmeisesti myös muutoin eräänlainen esikuva Smirnoffille, mikä näkyy sekä hänen samantapaisten aihevalintojensa laajasta kirjosta että tekstin neutraalista muodosta. *Tidning för trädgårdsodlare* -lehti oli suunnattu sekä ammattipuutarhureille että harrastelijoille ja voidaan olettaa, että suuri osa sen lukijoista oli miehiä, toisin kuin *Kasvitarhan*, jonka kohderyhmänä olivat naiset. Tässä suhteessa yhtäläisyydet ovatkin kiinnostavia. Varhaisia naistenlehtiä tutkinut Maija Töyry toteaa, että *Koti ja Yhteiskunta* -lehden ja sen liitteen *Kasvitarhan* (kuten myös lehden talous- ja käsityöliitteiden) välillä oli ristiriita. Töyry soveltaa Yvonne Hirdmanin käsitettä sukupuolisopimuksesta (*genuskontrakt*) ja osoittaa, että päälehti johdonmukaisesti kyseenalaisti perinteiset sukupuoliroolit ja pyrki neuvottelemaan sukupuolisopimusta uudestaan, kun taas liitteet itsestään selvytytenä neuvoivat naisia perinteisesti naisille kuuluneissa askareissa. Töyryn mukaan ruoanlaitto, kotipuutarhan viljeleminen ja ompelu eli naisen tehtävät kodissa jätettiin sukupuoli-

sopimusneuvottelujen ulkopuolelle. Yhteiskunnallisella tasolla *Koti ja Yhteiskunta* siis argumentoi naisen itsenäistymisen ja eri ammatteihin tai koulutukseen pääsyn puolesta, mutta kodin aluetta ei politisoitu, ei edes *Koti ja Yhteiskunta* -lehden ohjelmajulistuksessa. Töyry osoittaa, ettei *Kasvitarha*-liitteessä käytetty argumentoivaa tai suostuttelevaa kieltä, päinvastoin kuin päälehdessä. Hänen mukaansa tätä ristiriitaa soviteltiin yhteen sillä, että naisille tarjottiin ratkaisuksi kotiteollisuus, jossa nainen saattoi toteuttaa velvollisuutensa perhettä kohtaan ansaitsemalla samalla omaa rahaa.⁴¹ Tätä ratkaisua tarjoaa myös edellä mainittu *Koti ja Yhteiskunta* -lehden artikkeli ”Eräs naisille sopiva työ?”

Myös *Kasvitarhassa* julkaistiin muutama ulkomaisesta lehdestä lainattu tai nimettömästi referoitu artikkeli edelläkävijänaisista puutarha-alalla Englannissa, Tanskassa ja Saksassa, joten täysin neutraali ei sekään ollut naisasiassa. Kun vertaa muihin saman ajan puutarhalehtiin, on kuitenkin ilmeistä, että *Kasvitarhassa* Smirnoff seurasi tyylissään puutarhalehtien konventiota, vaikka se oli myös omiaan ylläpitämään sukupuolirooleja. Toisaalta Smirnoff kirjoitti myös aiheista, jotka eivät liittyneet kotipuutarhaan tai naisten tehtäviin kodin piirissä, kuten yllä mainittu artikkeli eurooppalaisen ja siperialaisen lehtikuusen ominaisuuksista tai vaikkapa artikkeli kuminan viljelyksestä sivutoimena myyntiin tai jopa vientiin.⁴²

Samaan aikaan kun Smirnoff toimitti ja osin kirjoitti *Kasvitarhaa*, hän työsti kahta muuta teosta, jotka niittivät hänelle eniten mainetta ja myös toivat hänet lopullisesti puutarha-alalla toimineiden ammattilaisten tietoisuuteen. Ensimmäinen oli Suomen pomologian käsikirja, jossa Smirnoff kuvasi neljäkymmentä Suomessa menestyvää omenalajiketta. Suomessa kasvavia omenalajikkeita hän oli kartoittanut 1870-luvulta alkaen toimiessaan puutarhaneuvojana ja -suunnittelijana ympäri maata. Käsikirja julkais-

38. L. Erik Lindgren. *Svenskt biografiskt lexikon*, urn:sbl:10555, (30.10.2018).

39. *Tidning för trädgårdsodlare* 1/1873, 6–7; *KY / Kasvitarha* 1/1895, 11–12.

40. *Trädgårdsvännan*. *Organ för trädgårdsodlingen i Finland* 1893–1995, vuosikertaiset sisällysluettelot; *Puutarha* 1898–1906, vuosikertaiset sisällysluettelot; *Puutarha* 1907–1910, sisällysluettelot numeroittain.

41. Töyry 2005, 230–231, 235–237.

42. Nais-puutarhureja Englannissa. *Kasvitarha* 11/1896, 144; Naiset ja puutarhanviljelys (Tanskalaisesta aikakauslehdessä ”Haven”, kirj. P. Henriksen), *Kasvitarha* 9/1901, 69–70; Naisten hoitama puutarha. *Kasvitarha* 11/1904, 78–80; A. S.-ff., Euroopalainen ja siperialainen lehtikuusi. *Kasvitarha* 3/1903, 19–22; A. S.-ff., Siemenviljelys sivutoimena. *Kasvitarha* 12/1894, 165–166.

tiin sekä ruotsiksi että suomeksi vuonna 1894 valtion kustannuksella.⁴³ Tästä työstään Smirnoffille myönnettiin Venäjän maatalous- ja valtiontilusministeriön pienempi hopeamitali.⁴⁴

Pian sen jälkeen, kun käsikirja oli ilmestynyt, ruotsalainen kustannusyhtiö P. A. Norstedt & söner pyysi Smirnoffia toimittamaan uutta laitosta oppi-isänsä Olof Enerothin *Handbok i svensk pomologi* -käsikirjasta. Enerothin käsikirja oli ilmestynyt kahdessa osassa vuosina 1866–1868 ja se oli vanhentunut. Ruotsin puutarhapiireissä ajateltiin, ettei kukaan muu kuin Smirnoff pystynyt teosta uudistamaan. Smirnoff otti tehtävän vastaan, minkä tuloksena uudistettu laitos ilmestyi viitenä osana vuosina 1896–1902, puolitoista kertaa alkuperäistä teosta laajempana.⁴⁵

Smirnoff hyödynsi työtään Ruotsin pomologista käsikirjaa varten myös *Kasvitarhassa*. Vuonna 1900 hän julkaisi lehdessä suomennetun otteen *Handbok i svensk pomologin* uudistetun laitoksen ensimmäisestä osasta otsikolla ”Hedelmäpuille ja marjapensaille vahingollisia hyönteisiä”.⁴⁶ Smirnoff siis saattoi teoksensa osittain myös suomenkielisten lukijoiden ulottuviin julkaisemalla siitä otteen *Kasvitarhassa*. Kirjoituksen aihe kiinnosti varmasti lehden varsinaisen kohderyhmän lisäksi myös puutarha- ja hedelmäviljelyksestä kiinnostuneita miehiä. Ehkä Smirnoff tällä tavalla kompensoi sitä, ettei ollut aiheistaan huolimatta ehtinyt jatkaa Suomen pomologian käsikirjan julkaisemista. Merkillepantavaa on, että Smirnoff (tai Gripenberg) tässä suomenkielisessä ensisijaisesti naisille suunnatussa lehdessä korostaa tekstin olevan ”Ote neiti A. Smirnoffin teoksesta *Handbok i Svensk Pomologi*”. Itse käsikirjan nimiölehdellä Olof Eneroth

mainitaan edelleen kirjan tekijänä ja Smirnoffin osuudeksi todetaan ”omarbetad och tillökad af Alexandra Smirnoff”.⁴⁷ Enerothin alkuperäisessä laitoksessa tämä luku oli kymmenen sivun mittainen, kun se Smirnoffin laitoksessa on kaksikymmentä sivua. Mekaanista ja kemiallista tuholais- torjuntaa käsittelevä osuus on kokonaan uusi.⁴⁸

Smirnoff kirjoitti tietenkin muutenkin hedelmistä ja hedelmäviljelystä *Kasvitarhassa*, mutta hän ujutti lehteen myös toisen mielialiheensa: kansansivistyksen ja puutarhaopetuksen lapsille. Näitä artikkeleita ei ole monta, mutta tyyliltään ne eroavat muista. Niissä Smirnoff käytti argumentointia ja suostuttelua, kuten artikkelissa ”Puutarhaviljelyksestä vähävaraisissa kodeissa”.⁴⁹ ”Sanalla sanoen puutarhanviljelyksellä on suuri, jalostava vaikutus ihmiseen. Tämä olkoon sanottu puutarha-istutusten hyödyistä ja tarkoituksesta.”⁵⁰

Tässä artikkelissa Smirnoff puhui yleisesti puutarhaviljelyn hyödyistä ja sivistävästä vaikutuksesta. Toisessa artikkelissa hän korosti samaa sivistävää vaikutusta, mutta kohdistuneena erityisesti lapsiin.⁵¹

Kun lapset hoitelevat omaa maataan, kehittyvät heissä ensinnäkin tietysti rakkaus luontoon, joka ominaisuus valitettavasti useissa lapsissa, varsinkin kaupunkilaisissa, on hyvin heikosti kehittynyt. Sen lisäksi tulevat kärsivällisyys ja järjestyksenpidon halu sekä uskollisuus velvollisuuden täyttämiseksi.⁵²

Smirnoff siis pystyi edistämään *Kasvitarhassa* omaa kansansivistysihannettaan, vaikka se ei suoranaisesti liittynyt *Koti ja Yhteiskunta* -lehden ajamaan naisasiaan.

43. Alexandra Smirnoff, *Handbok i Finsk Pomologi*. Söderström & co 1894; Alexandra Smirnoff, *Suomen Pomologian Käsikirja*. Suom. A. Westerlund. WSOY 1894.

44. KY 2/1895, 22; Ruoff 1997-.

45. Olof Eneroth & Alexandra Smirnoff, *Handbok i Svensk Pomologi. I-V*. P. A. Norstedt & söners förlag 1896–1902.

46. Ote on hieman lyhennetty versio luvusta ”För frukträdens skadliga och nyttiga djur”. Hedelmäpuille ja marjapensaille vahingollisia hyönteisiä. *Kasvitarha* 5–6/1900, 36–48; Olof Eneroth & Alexandra Smirnoff, *Handbok i Svensk Pomologi. Första delen. Allmän inledning*. P. A. Norstedt & söners förlag 1896, 97–115.

47. Eneroth & Smirnoff, *Handbok i Svensk Pomologi. Första delen. Allmän inledning*. P. A. Norstedt & söners förlag 1896, 97–115.

48. Olof Eneroth, *Handbok i Svensk Pomologi. Inledning till frukträdens beskrifning med särskildt afseende på Sverige*. P. A. Norstedt & Söners förlag 1877, 179–189. (Kyseessä on toinen painos. Minulla ei ole ollut tilaisuutta tutkia Enerothin pomologian ensimmäistä painosta vuosilta 1866–1868.)

49. A. S.-ff., Puutarhaviljelyksestä vähävaraisissa kodeissa. *Kasvitarha* 3/1907, 16–18.

50. A. S.-ff., 3/1907, 16.

51. A. S.-ff., Pienokaisten kasvitarhamaat. *Kasvitarha* 5–6/1906, 46–47.

52. A. S.-ff., 5–6/1906, 47.

Smirnoff, puutarhanhoito ja naisasialiike

Koti ja Yhteiskunta -lehden vuoden 1909 ensimmäisen numeron ensimmäisenä artikkelina ilmoitettiin, että Alexandra Smirnoff ”kivullosuuden tähden” lopettaa *Kasvitarhan* toimittajana. Toimitus kiitti häntä pitkästä työstä lehdessä, ja julkaisi myös hänen kirjeensä toimitukselle ja lukijoille:

Olin ahkerien opintojen ja tutkimusten sekä monien matkojen kautta kehittänyt itseäni pomologiksi, mutta kun olin valmis astumaan työhön, puuttui minulta maata, varoja ja asianomaisten kannatus. [...] Ja juuri silloin kysyttiin minulta, tahtoisinko ruveta *Kasvitarhan* toimittajaksi! [...] Tämä tarjoumus oli minulle sen vuoksi kehotus uudessa muodossa toimimaan alallani, ja ilolla ryhdyin asiaan. — — Niille tilaajille, [...] Viekööt edelleen kasvitarhanhoitoa maassamme eteenpäin, sillä se tuottaa iloa, hyötyä ja siunausta viljelijöille ja koko kansallemme!⁵³

Smirnoffin jäähyväiskirjeen alla *Kasvitarhan* toimitus ilmoitti, että lehti vastaisi tulevan vuoden aikana lukijoiden toivomuksiin huonekasvien hoito-ohjeista julkaisemalla suomennettuja otteita ruotsalaisen puutarhamiehen Rudolf Abelinin (1864–1961) kirjasta *Trädgården inomhus*. Ilmeisesti koko *Kasvitarhan* vuosikerta 1909 muodostui näistä otteista.⁵⁴ Vaikuttaa myös siltä, että päätös Abelinin kirjan julkaisemiseksi johtui siitä, ettei Smirnoffille löytynyt sopivaa jatkajaa. Vuonna 1910 hänen nimimerkinsä löytyy nimittäin taas usean *Kasvitarhan* artikkelin alta. Kuu-kausittaiset muistilistat olivat tällä kertaa toistoa vuodelta 1898, mutta muita suorita toistoja ei löydy hauissa *Kasvitarhan* digitaalisista tallenteista. Mainintaa siitä, että Smirnoff olisi taas liittynyt *Koti ja Yhteiskunta*-lehden toimittajien joukkoon ei löydy sen paremmin itse emolehdestä kuin liit-

teestäkään, joten epäselväksi jää, olivatko artikkelit uusia vai hänen muihin lehtiin kirjoittamiaan.

Vasta vuonna 1911 Aleksandra Gripenbergillä oli tilaisuus esitellä uusi toimittaja puutarhaliitteelle: Maiju Pöyhönen (1879–1930) oli ylioppilas, Haminan Suomalaisen Yhteiskoulun opettaja ja kokenut puutarhanviljelijä. Hän oli Nora Pöyhösen tytär ja oli avustanut äitiään Haapaveden puutarha ja -keittokoulussa.⁵⁵ Maiju Pöyhösen työ *Koti ja Yhteiskunta* -lehden toimittajajoukossa jäi kuitenkin vain yhteen vuoteen, sillä lehti ja siten myös sen puutarhaliite lakkautettiin vuoden 1911 lopussa. Syytä lakkauttamiseen ei lehdessä anneta, mutta Maija Töyry toteaa, että yhteiskunnan poliittiset muutokset olivat luultavasti syy lehden lakkauttamiseen. Naiset olivat saaneet äänioikeuden Suomessa vuonna 1906 ja naisten etujen ajaminen oli siirtynyt poliittisten puolueiden naisjärjestöille.⁵⁶

En ole löytänyt merkkejä siitä, että Smirnoff itse olisi ollut naisasianainen. Ainakaan hän ei ollut Suomen Naisyhdistyksen jäsen vielä vuonna 1902 eikä myöskään vuosina 1911–1913, vaikka hän olikin yhdistyksen äänenkannattajan avustajana viidentoista vuoden ajan. Hän tosin kirjoitti *Koti ja Yhteiskunta* -lehden yhden artikkelin suuria kartanopuutarhoja hoitaneista kartanorouvista, muun muassa Saarelan kreivitär Helena Stewen-Steinheilistä sekä professorinruova Wallgrenista ja hänen huvilapuutarhastaan Porvoossa. Artikkelissaan hän painotti puutarhanomistajien ja -hoitajien työteliäisyyttä ja taitavuutta. Entisestä emännästään kreivitär Stewen-Steinheilistä hän totesi, että tämä hallitsi Saarelaa ”naiselle harvinaisella voimalla”. Muuten artikkeli on enemmän luettelomainen kuin arvottava.⁵⁷ Jo se, että Smirnoff oli Suomen Naisyhdistyksen lehden toimittaja, kertoo hänen työnsä merkityksestä naisasialiikkeelle. Alexandra Smirnoff oli paljon aikaansa edellä ollut pomologi ja siten itse konkreettinen esikuva naisasia-aktivisteille.

53. Alexandra Smirnoff. KY 1/1909, 3.

54. Tilaajille. KY 1/1909, 3; KY 4/1909, 56. *Kasvitarhan* vuosikertaa 1909 ei löydy Kansalliskirjaston digitaalisista aineistoista. Rudolf Abelinin alkuperäisteos: *Trädgården inomhus – i krukor och jord, i glas och vatten. En bok för kvinnan och hemmet*. Stockholm 1904. WSOY julkaisi sen 1910 nimikkeellä *Huonekasvien hoito. Kasvit ruukuissa ja mullassa kasvavina, maljakoissa pidettävät irtokukkaset*.

55. *Kasvitarhan* uusi toimittaja. KY 1/1911, 8.

56. KY 11/1911, 107 (etusivu); Töyry 2005, 237–238.

57. Jäsenluettelot 1884–1902, 1911–1913, Ba:1, Ba:2, Ba:3, Ba:4, Ba:5, Suomen Naisyhdistys – Finsk Kvinnoförening, Helsingin kaupunginarkisto. Vuosien 1903–1910 jäsenluettelot eivät ole arkistossa, vuosien 1911–1912 luettelot ovat irtolehdyillä vihossa Ba:4; A. S-ff., Suomen naisia kasvitarhanhoidon alalla. K&Y 3/1894, 29–30.

Suomen puutarhahoidolle Smirnofin panos oli merkittävä. Useat hänen julkaisuistaan ilmes-
tivät sekä ruotsiksi että suomennoksina. Erityistä
Kasvitarhan tapauksessa oli, että Smirnofin ruot-
sinkieliset alkuperäistekstit julkaistiin pelkästään
suomennoksina. Myös Smirnofin tekstien kään-
täjät tekivät suuren työn puutarhatietouden saat-
tamiseksi suomenkielisten naisten luettavaksi.
He pysyvät pitkään näkymättömissä, mutta *Koti
ja Yhteiskunta* -lehden 20-vuotisjuhlanumerossa
todetaan:

Suomentajista mainittakoon [...], Hilda Käki-
koski ja Fanny Maria Pajula, jotka [...] väsy-
mättä sepittivät suomenkielistä sanastoa nais-
asialle, talous- ja kasvitarhaosastoille, ja joiden
työ tällä alalla on tietä raavaavaa laatua ...⁵⁸

Näiden kahden yhteiskunnallisesti aktiivisen
opettajan käänösurakkaa voidaan pitää varsinaisena kulttuuritekona. Onkin yllättävää, ettei
esimerkiksi Seppo Simonen lainkaan mainitse
*Kasvitarhaa Suomen puutarhatalouden histo-
riassa*. Päinvastoin Simonen toteaa, että Tam-
pereen Puutarhaseura oli uraauurtava perusta-
essaan *Puutarha*-lehteä, jonka hän mainitsee
ensimmäisenä suomenkielisenä puutarhaleh-
tenä.⁵⁹

Smirnoff kuului joukkoon edelläkävijöitä,
jotka toimivat roolimalleina. Hän ei ainoastaan
itse kirjoittanut *Kasvitarhaan*, vaan hänen saa-
vutuksensa pomologian alalla tuotiin esille useita
kertoja muiden kirjoittamina artikkeleina ja uutis-
sina *Koti ja Yhteiskunta* -lehdessä. Kolme laa-
jinta artikkelia ovat Alta Dahlgrenin kirjoittama
yhdistetty arvio ja henkilökuvaa vuodelta 1892,
saman kirjoittajan ”Suomen naisen toimittama
tieteellinen teos” vuodelta 1897, kun ensimmäi-
nen osa *Handbok i svensk pomologi* -teoksesta oli
ilmestynyt, sekä nimimerkki -n.:n ”Naisen kirjoit-
tama tieteellinen teos” vuodelta 1903 teossarjan

viimeisen osan ilmestyttyä. Kumpikin ruotsalai-
sen pomologian tiimoilta kirjoitettu artikkeli pai-
notti tieteellisyyttä erityisenä ylpeydenaiheena.
Vuoden 1903 artikkelin viimeinen lause kiteytti,
kuinka esikuvallisena Smirnofia pidettiin:⁶⁰

Että Suomen nainen on lahjoittanut tämän
arvokkaan lisän Ruotsin tieteelliseen kirjal-
lisuuteen, se herättää hartainta iloa kaikissa
meissä, jotka uskomme että nainen, saatuaan
entistä enemmän vapautta kehittää ja käyttää
luonnonlahjojaan, on saavuttava arvokkaita
voittoja ihmiskunnan sivistykselle.⁶¹

Alexandra Smirnoff ei ollut puutarhakirjoittajana
täysin uniikki. Hänellä oli muutama samanaikai-
nen kanssasisar muualla Euroopassa, ja ennen
kaikkea hän sai seuraajia melko pian. Englan-
nissa Jane Loudon (1807–1858) kirjoitti puutar-
hahoidosta, enimmäkseen kukkien kasvatuk-
sesta jo 1800-luvun puolivälissä, ja samaan aikaa
Smirnofin kanssa vaikutti myöskin Englannissa
Gertrude Jekyll (1843–1932), joka teki itsensä
tunnetuksi sekä kirjoittajana että vaikutusvaltai-
sena puutarhasuunnittelijana.⁶² Eva Blomberg
on osoittanut, että myös Ruotsissa naiset tuli-
vat puutarha-alalle ensin nimenomaan neuvo-
jina, kirjoittajina ja suunnittelijoina, mutta vasta
1900-luvulla.⁶³ Suomessa Smirnofin jalanjäljissä
kulkivat Jenny Elfving ja Elisabeth Koch, jotka
molemmat kunnostautuivat sekä puutarhakir-
joittajina että -opettajina ja -suunnittelijoina.⁶⁴

Kun tieto *Koti ja Yhteiskunta* -lehden lakkaut-
tamisesta levisi, lehden päätoimittaja Aleksandra
Gripenberg sai kirjeen Lahden Puutarhaseuralta:

Uutisesta tulimme siihen käsitykseen, että
mainitun aikakauskirjan liite ”Kasvitarha”
myöskin lakkaa, koska ei sen jatkamisesta
mitään mainita. Tämän takia päätimme kään-
tyä puoleenne pyynnöllä, että edelleenkin, jos

58. 20 vuotta. KY 4/1909, 45.

59. Seppo Simonen, *Suomen puutarhatalouden historia*. Puutarhaliitto 1961, 200–202.

60. A. D. 1892, 37–39; A. D., Suomen naisen toimittama tieteellinen teos. KY 10/1897, 112–113; -n., Naisen kirjoittama tieteel-
linen teos. KY 3/1903, 21–22.

61. -n., 1903, 22.

62. Horwood 2010, 105–109, 150, 188–189.

63. Eva Blomberg, *Hallonlandet. Trädgårdens odling under 200 år*. Sekel bokförlag 2012, 58–62, 74, 89–90.

64. Donner 2015, 102–190; Maria Karisto, Taina Koivunen & Antti Karisto, *Kysykää Essiltä! Elisabeth Kochin puutarhat*.
Maahenki 2015.

suinkiin mahdollista on, Kasvitarhaakin julkaisitte, sillä sen kuoleminen tulee olemaan tapio orastavalle puutarhaviljelyksellemme.⁶⁵

Kirjeen kirjoitti V. I. Lahti Lahden puutarhaseuran puolesta joulukuussa vuonna 1911. Kirjeestä ilmenee, että puutarhaseuran jäsenet olivat luke-neet lehden lakkauttamisesta sanomalehdistä.⁶⁶ Mitä ilmeisimmin *Kasvitarha* siis myös tavoitti sellaisia puutarhasta kiinnostuneita, jotka eivät luke-neet *Koti ja Yhteiskuntaa*. Vaikkei allekirjoituksesta voi päätellä, onko kirjeen kirjoittaja mies tai nainen, voi kuitenkin olettaa, että *Kasvitarhaa* kaipaamaan jääneet lahtelaiset olivat todennäköisimmin pääosin miehiä, sillä yhdistyksen perustamisvuonna 1908 mainitaan 26 jäsenen joukossa ainoastaan kolme naista.⁶⁷

Lopuksi

Alexandra Smirnoff toimi esimerkkinä ja esikuvana naisesta, joka harjoitti ammattia ja toimi asiantuntijana miehisellä alalla 1800–1900-luvun vaihteessa. Juuri puutarha-ala oli yksi niistä, joita *Koti ja Yhteiskunta* -lehti suositteli naisille, ja joiden koulutusta naisille lehti peräänkuulutti. Kirjoittaessaan ja toimittaessaan *Kasvitarhaa* neutraaliin, ei argumentoivaan tyyliin Smirnoff myötäili *Koti ja Yhteiskunta* -lehden linjaa olla politisoimatta kotipuutarhaa. Hän jakoi tietoja, joilla naisten osaaminen puutarhanhoidossa kohentui niin, että he pystyivät täyttämään paremmin velvollisuutensa kotia ja yhteiskuntaa kohtaan.

Vaikka neutraali kielenkäyttö palveli varhaisen naisasialiikkeen pyrkimyksiä, se ei ehkä kuitenkaan ollut Smirnoffilta tietoinen ja naisasiaan liittyvä valinta, vaan hän seurasi sillä yleistä puutarhalehtien konventiota. Samalla hän toi Suomeen vaikutteita ja uutta tietoa muualta lainaamalla kirjoituksissaan ulkomaisia puutarhalehtiä. Kirje Lahden puutarhaseuralta antaa vihjeen siitä, että *Kasvitarhaa* lukivat muutkin kuin Suomen

Naisyhdistyksen jäsenet. Olemalla ensimmäinen säännöllisesti ilmestyvä suomenkielinen puutarhajulkaisu *Kasvitarha* myös edisti puutarhanviljelyn leviämistä laajempiin kansankerroksiin, vaikkei ollutkaan erillinen lehti. Samalla se pohjusti alaa ja loi mallia ensimmäiselle varsinaiselle suomeksi ilmestyneelle puutarhalehdelle, Tampereen puutarhayhdistyksen julkaisemalle *Puutarha*-julkaisulle.

Kasvitarha antoi Alexandra Smirnoffille ensisijaisesti mahdollisuuden ammatinharjoittamiseen ja itsensä elättämiseen. Tämä edisti varmasti myös hänen uraansa ja varsinkin arvostustaan pomologina ja puutarha-asiantuntijana. Hän ei koskaan antanut omaa naisasiaan liittyvää ohjelmajulistusta, mutta oli varmasti tietoinen omasta asemastaan edelläkävijänä. Ja kuten hän kirjoitti erokirjeessään, hän pystyi kirjoituksissaan hyödyntämään hankkimiaan laajoja tietoja puutarhanhoidosta. *Kasvitarhassa* Smirnoff pystyi myös edistämään kahta sydämenasiaansa: hedelmänviljelyä ja kansansivistystä. Palattuaan Ruotsista hän oli suunnitellut konkreettisesti opettavansa koululaisille puutarhaviljelyä ja etenkin hedelmänviljelyä Enerothin ajatusten mukaisesti. Tähän liittyviä artikkeleita ei *Kasvitarhassa* ole kovinkaan montaa, mutta ne ovat ainoat, joissa Smirnoff käytti neutraalin sävyn sijaan argumentoivaa ja suostuttelevaa kieltä. Huomattavaa on, että nämä artikkelit poikkesivat aiheista, joita naisasialiike ensisijaisesti ajoi, mutta ne liittyivät läheisesti Smirnoffin oppi-isän Olof Enerothin ajatuksiin ja Suomessa yleisiin tavoitteisiin puutarhaviljelyn edistämiseksi. Tämä taas liittyy laajempiin kansakunnan vahvistamisen ja sivistä-misen pyrkimyksiin.

VTM Nina Edgren-Henrichson on projektipäällikkö Svenska litteratursällskapet i Finlandissa sekä historian jatko-opiskelija Helsingin yliopistossa.

Sähköposti: nina.edgren@gmail.com

65. V.I. Lahti (Lahden Puutarhaseuran puolesta) till Aleksandra Gripenberg, Aleksandra Gripenbergin kirjeenvaihto 310:22 1. SKS Kirjallisuusarkisto, Helsinki.

66. Lakkauttamisesta ilmoitettiin ensimmäisen kerran KY:n marraskuun numerossa etusivulla, KY 11/1911, 107.

67. Simonen 1961, 210–211.